

полків з чисельністю кожного полку в одну тисячу осіб. Реєстрове козацтво дійсно було більш лояльним до уряду, ніж козацтво запорозьке. Після придушення козацьких повстань його старшини не обирались, а призначались урядом. Проте це не змінювало суті справи і не усувало причин конфлікту, який після повстань набував прихованих форм, але не міг бути розв'язаний.

Разом з тим навіть досить слухняна реєстрова полкова адміністрація привчала населення до існування козацької системи влади. Тому в майбутньому перехід до козацької моделі державної влади відбувся без будь-яких ускладнень в організаційному плані. Сформовані на початку XVII ст. полки були паростками нової козацької держави.

Важливо відзначити, що необхідність організації окремо козацького війська, окремого прикордонного стану і окремої автономної території під владою козаків усвідомлювалась багатьма сучасниками. Цей захід розглядався як ефективний спосіб організації захисту від татар і водночас як спосіб впорядкування козацтва, а отже, і встановлення контролю над ним³².

Елементи такого автономного існування козацтва були закладені уже у перших козацьких реформах. Однак найбільш чітко такі ідеї були висловлені в 1590-х роках, у пропозиціях козацького старшого Семерія Наливайка і київського католицького біскупа Йосифа Верещинського. Останній виклав ідею створення окремого козацького князівства за Дніпром, на межі з татарськими і московськими землями. Ідея Верещинського полягала у тому, що козаки мають бути організовані на зразок рицарського ордену, з внутрішньою автономією, відповідними правами та обов'язками. Вони мали поділятися на територіальні полки на чолі з гетьманом³³. Наливайко і Верещинський, на відміну від польських політиків, не тільки зрозуміли об'єктивність процесів, які відбувалися на Придніпров'ї, але й дали найбільш прийнятні способи їх врегулювання з точки зору інтересів суспільства. Інша річ, що, як це здебільшого буває, політики не прислухались до голосу аналітиків.

Що ж до Верещинського, то його проекти слід визнати блискучим зразком політичного прогнозування. Католицький біскуп запропонував створити козацьку автономію за півсотні років до повстання держави Богдана Хмельницького. А Лівобережна Гетьманщина, яка сформувалась в роки Руїни, здавалося б, через випадкові обставини, займала територію, запропоновану для козацтва Верещинським.

7. Політична культура

Люблінська унія і перехід українських земель до складу Польщі мали велике значення для розвитку політичної культури української еліти³⁴. На початку польського панування українська знать була свідомою свого значення і не мала комплексів меншовартості. Покажемо у цьому

відношенні виглядає виступ на Люблінському сеймі князя Костянтина Вишневецького, який заявив, що він належить до народу, який своєю шляхетністю не поступиться жодному іншому народові світу³⁵.

Українська політична еліта легко засвоїла надбання шляхетської демократії, зокрема, принципи взаємності зобов'язань шляхти і держави в особі короля, свободи і недоторканості особи, верховенства, нехай і відносного, права, свободи віросповідань. Ці ідеї звучали як у повсякденній практиці політичного життя, так і лейтмотивом проходили в усіх конфліктних ситуаціях як особистого, так і соціального й релігійного характеру. Усвідомлення своїх прав було властиве не тільки для шляхти, але і для духовенства і молодой козацької старшини. Реалії функціонування шляхетської демократії мали значний вплив на політичну культуру української еліти.

Українська шляхта трактувала Люблінську унію як добровільний акт об'єднання народів, чим воно юридично і було, але чого не хотіла бачити польська шляхта. Наступний наступ поляків означав фактичне порушення умов унії. Не випадково пізніші козацькі літописи, які відображали ментальність козацької старшини (вона ж дрібна шляхта), засуджують Польщу саме за порушення умов рівноправного союзу народів, а козацькі повстання трактують як захист справедливих прав.

Проблема української шляхти полягала в тому, що в рамках федеративної Речі Посполитої вона не мала власної автономії. Білоруський і литовський народи визнавалися як єдина «литовська» політична нація і мали власне політичне утворення – Велике князівство Литовське – як автономну складову частину Речі Посполитої. Щодо українців, то вони були відсутні на політичній карті країни. Українські землі входили до польської частини Речі Посполитої, а у вужчому значенні трактувалися як частина історичної Малопольщі з центром у Кракові. Отже, великий народ, який становив третину населення Речі Посполитої і близько половини населення Польської Корони, не був представлений у федеративній державі власним автономним національним утворенням.

Така ситуація сама по собі містила загрозу стабільності запропонованого і утримуваного Польщею державного устрою. Нестабільність посилювалася ще й тим, що українське суспільство було значною мірою самодостатнім економічно і мало власні, відмінні від польської еліти, політичні інтереси. Неврахування цих інтересів Польщею, насамперед проблеми оборони від турків і татар, вело до відчуження українців від польської держави і спроб розв'язувати свої проблеми власними силами. У цьому відношенні породженням нерозв'язаних польською державою проблем стало українське козацтво. Адже воно виникло об'єктивно, як прикордонна військова спільнота, і вимагало не тільки задоволення власних станових прав, але одночасно наголошувало на особливих потребах України і українців.

У середовищі української шляхетської еліти довго зберігалося по-

чуття автономізму. Незважаючи на те, що після загибелі Київської Русі українські землі були політично залежними від інших держав, на Київщині і Волині міцно жило уявлення про власну політичну відрубність від інших земель. Такі уявлення були чітко усвідомлені в часи удільних князівств литовської доби. Потім, незважаючи на їхню ліквідацію, в намісництвах, а потім воеводствах зосереджували значні повноваження місцевої влади. Крім того, аж до початку XVII ст. місцеві органи влади, як і раніше, очолювали представники давніх князівських родів і населення, яке орієнтувалось на персоналії, довго не почувало особливих політичних змін. Основним символом такого неформального автономізму були князі Острозькі, тому зникнення цього роду привело до початку краху традиційних стосунків у владних структурах українських земель.

В оточенні князів-магнатів панували властиві для класичного феодалізму уявлення про станові стосунки за принципом «васал мого васала не мій васал». Слуги князя Костянтина Острозького не визнавали влади короля – вони виконували лише розпорядження свого патрона. Князь Ярема Вишневецький під час одного з сеймів заявив слугам, щоб вони були готові виконати його команду рубати шаблями всіх присутніх – і навіть короля.

Оскільки магнати контролювали ключові позиції політичного, суспільного і економічного життя України, визначальним у стосунках всередині шляхетського класу були не так офіційні норми шляхетської демократії, як неофіційна ієрархія влади. Значна частина шляхти перебувала в залежності або під контролем магнатів. Найбільш поширеними були стосунки, коли шляхтич ставав клієнтом магната. Фактично це було продовження класичних феодальних стосунків сюзерена і васала, однак уже в формі патрон-клієнт. У нові часи вони базувалися не на засадах норм державного права, а на взаємних особистих зобов'язаннях. Такі стосунки були поширеними в усій тогочасній післяфеодальній Європі³⁶.

В Речі Посполитій найчастіше магнат надавав шляхтичу землю, підтримував його і його родину. За це клієнт мав служити магнату там і тоді, де було потрібно останньому. Це могла бути господарська робота, військова служба у приватних військах тощо. Водночас не завжди мова йшла про поземельні відносини. Головним було те, що патрон і клієнт брали на себе неформальні зобов'язання і робили взаємні послуги.

Магнати широко використовували залежну шляхту у політичному житті. Під час роботи сеймиків і сеймів шляхтичі-клієнти намагались добитись вигідного для їхнього патрона рішення. Тому значна частина шляхти була поділена не за власними політичними уподобаннями, а за тим, чиїми клієнтами вони були. Наприклад, під час сеймів часів Владислава IV відомо півтора десятка угруповань послів, або фракцій найбільших магнатів³⁷.

Яскравим явищем життя шляхетського прошарку польської доби

була особиста і кланова ворожнеча. Найчастіше вона виявлялась у взаємних наїздах магнатів і шляхти на маєтки своїх супротивників. Іноді справа доходила до затяжних міжусобних війн. При цьому у конфліктах магнатів і шляхти найбільше страждали селяни, оскільки головним способом нашкодити противнику було знищення нерухомої і рухомої власності, пограбування і розправа з його підданими. Як відлуння шляхетських «розборок» тих часів до нас дійшла приказка «пани б'ються, а у хлопів чуби тріщать». До дрібних і кумедних прикладів таких конфліктів можна віднести факти «розправи» зі свинями суперника і спилювання чужих дерев. Проте в окремих випадках справа доходила до кривавих сутичок, спалення селянських хат і селян, або ж до справжніх боїв. Практика наїздів була досить поширеною і мала «героїв», які прославилися на цій ниві. Любителі наїздів зустрічалися навіть серед жінок-шляхтянок.

Однією з причин наїздів була слабкість місцевої влади, насамперед судової. Навіть справедливі рішення судів далеко не завжди виконувались, особливо магнатами. Тому на передній план у з'ясуванні стосунків виходило право сильного. Цікаво, що українська шляхта знала про практику дуелей, поширених у Західній Європі в середовищі благородних станів. Іноді дуелі відбувались і серед шляхтичів, однак в Україні ображені віддавали перевагу економічним способам помсти противнику.

Поряд з невірою у дієвість судової системи для значної частини української шляхти була характерна відчуженість від політичного життя загалом, якщо справа не стосувалася їх особисто. Це особливо помітно щодо досить економічно сильного українського панства, яке мало всі можливості для участі у сеймиках, створення груп впливу і лобіювання важливих питань. Натомість, більша частина заможної шляхти просто усувалася від політичних проблем, живучи за принципом «моя хата скраю»³⁸.

Значна частина української еліти усвідомлювала себе складовою польської політичної нації, вважаючи себе повноправними громадянами Речі Посполитої, не втрачаючи при цьому свого національного обличчя. Отже, вперше в історії в середовищі української еліти стала формуватись так звана подвійна ідентичність і разом з нею виник конфлікт ідентичностей, характерний для політично залежних народів.

Політична орієнтація української еліти на Польщу була особливо помітною під час конфліктів з Московією. Московська держава була чужою як для шляхти, так і для козацтва. Спроби московської пропаганди наголосити на православній єдності українців і московитів не знаходила підтримки у населення України до середини XVII ст., коли непоступливість Польщі кинула українське козацтво в обійми Москви.

Для нижчих прошарків української політичної еліти – дрібної шляхти і козацтва, як і для селянства, був характерний так званий наївний монархізм, за якого монарх виглядає особою ідеальною і політично безгрішною. Всі добрі справи і рішення йдуть від нього, а погані – від його

польського, магнатського, католицького оточення. Саме тому були поширені ідеї звернення безпосередньо до короля, в обхід представників місцевої влади.

Усі політично активні стани українського суспільства мали демократичні за формою, виборні інститути самоврядування. Органи шляхетської демократії давали відчуття певної співучасті у політичному житті країни. Інститути магдебурзького права і козацьке самоврядування створювали певні можливості для самостійного розв'язання власних проблем. Традиційні форми самоврядування існували й у найчисельнішого прошарку українського суспільства, повністю усунутого від політичного життя, – селянства. Прикладом цього є копний суд. Суддями у ньому виступали найстарші і найбільш авторитетні мешканці села.

Інша річ, що формальна виборність інститутів влади зовсім не означала реального панування механізмів демократії. Шляхетські органи влади здебільшого прикривали магнатську олігархію, а козацькі – давали можливість як для проявів охлократії, так і для формування замкненого угруповання козацької еліти. Однак, оскільки «чистої» демократії не існує взагалі, можна говорити про демократичні інституції українського суспільства доби Речі Посполитої.

У політичному житті України польської доби особливо складним і динамічним був розвиток центрально-східної України. Саме тут набрали особливої гостроти і переплелися в складний клубок політичні протиріччя і конфлікти. Це були конфлікти між українською шляхтою і польськими магнатами, чие землеволодіння і політичний контроль на українських землях швидко зростали, між православною і католицькою шляхтою, між шляхтою і новою контрелітою – козацькою старшиною, між козацтвом і владою (яка була в руках тих же польських магнатів), козацькими полковими органами влади і місцевими державними інституціями тощо.

Значна частина цих проблем концентрувалась довкола козацтва, яке, у свою чергу, було ними породжене. Життєво важлива політична проблема захисту південного кордону України і нездатність Польщі її розв'язати свого часу викликали швидкий розвиток українського козацтва. Козацьке військо було невідконтрольним польській владі, і його можна розглядати як недержавні збройні сили українського народу. Феномен козацького війська полягав у тому, що воно не мало жодної підтримки від держави, але засвідчило надзвичайну здатність до самоорганізації і мобілізації власних ресурсів. На Хотинську війну 1621 р. Річ Посполита збирала збройні сили з великим напруженням, залучивши для цього всі можливі фінансові, матеріальні і людські ресурси країни. Результатом стало те, що державі вдалося зібрати 40-тисячне військо, а козацтво збрало стільки ж, спираючись виключно на власні можливості.

Склалася парадоксальна ситуація, адже військо завжди є однією

зі складових частин державної влади. Козацьке військо було самодостатнім, що цілком логічно привело до утворення на його основі нової козацької держави.

Війна Богдана Хмельницького привела до виходу зі складу Речі Посполитої більшої частини українських земель, але після бурхливих подій другої половини XVII ст. Польща повернула собі Правобережну Україну. Отже, Галичина, Волинь, Поділля і Правобережне Придніпров'я залишалися під польським пануванням до кінця існування Речі Посполитої. Характер політичного життя на цих теренах значно змінився насамперед через посилену колонізацію й окатоличення місцевої української шляхти. Відбулося також різке послаблення центральних державних політичних інститутів, насамперед сейму. Річ Посполита перетворилась на другорядну державу, яка була об'єктом політичної боротьби її потужних сусідів. Все це негативно впливало і на історичний розвиток українського народу.

Що стосується класичного періоду перебування українських земель у складі Речі Посполитої від 1569-го до 1648 р., його можна охарактеризувати як вкрай суперечливий в суспільному житті. Політична верхівка України цієї доби користалась інституціями шляхетської демократії. Принцип виборності основних органів влади, шляхетські сеймики і сейми, міське самоврядування дозволяли політично й економічно активним верствам населення задовольняти значну частину їхніх соціальних потреб.

Шляхетська демократія мала великий вплив і на українське козацтво. Шляхта, яка переходила в лави козацтва, переносила в нього свою систему цінностей, які лягли в основу політичної ментальності козацької старшини. Головною серед них вважались права козацтва, як військового стану, на політичні, економічні й соціальні привілеї. Шляхетські вольності служили ідеалом для козацької верхівки. Так само українське духовенство, яке звикло до умов хай і «поганої», але демократії, в наступному важко уживалось із запропонованими Москвою стосунками між владою і церквою. Подібні проблеми мали і громади міст з маґдебурзьким правом. Витоки козацької України справедливо шукають як в особливостях української ментальності, реаліях Великого кордону, так і в політичному спадку Речі Посполитої. Деякі вчені XIX ст. навіть вважали, що козацтво можна розглядати як своєрідне «позашлюбне» дитя польської демократії. Питання це дискусійне, однак немає сумніву, що політичний спадок Речі Посполитої мав велике значення для історії України доби Гетьманщини.